XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA AMUDARYO BO‘LIMINING SIYOSIY-MA’MURIY TARIXIGA OID TARIXIY VA ARXIV MANBALARI TAHLILI

A.I.Sadikov
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat
universiteti Tarix fakulteti 3-bosqich doktoranti.

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Amudaryo bo‘limining siyosiy-ma’muriy tarixiga oid tarixiy asarlar va arxiv hujjatlari manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, ularning ilmiy ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Amudaryo bo‘limi, Turkiston general-gubernatorligi, siyosiy tarix, ma’muriy boshqaruv, tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari, manbashunoslik, Xiva xonligi, Xiva xonlari arxivi, O‘zMA, I-125 fond, I-907 fond, Ichan-qal’a, qo‘lyozmalar, tarixiy asarlar, mahalliy tarixchilar.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o‘lkasining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida Turkiston general-gubernatorligi tarkibida Amudaryo bo‘limi tashkil etildi. Amudaryo bo‘limi boshqaruv faoliyatini o‘rganish nafaqat mintaqaning siyosiy tarixi, balki uning iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarini anglashda ham katta ahamiyat kasb etadi.

Materiallar va uslublar. Tadqiqotning asosiy manbalarini O‘zbekiston Milliy arxivi fondlarida saqlanayotgan tarixiy va arxiv hujjatlari, shuningdek, Xiva xonligi tarixiga oid mahalliy tarixiy asarlar tashkil etadi. Jumladan, I-125 va I-907 fondlari, Xiva davlat “Ichan-qal’a” tarixiy-me’moriy muzey qo‘riqxonasida saqlanayotgan hujjatlar hamda qo‘lyozma manbalardan foydalanildi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik, xronologik va tarixiy-tahliliy usullardan foydalanildi.

Asosiy qism. Amudaryo bo‘limi siyosiy boshqaruviga oid tarixiy manbalarni mazmun va mohiyatiga ko‘ra ikki asosiy guruhga ajratish mumkin: *a) Xiva xonligi mahalliy tarixchilari tamonidan yozilgan tarixiy asarlar* va *b) Xiva xonlari arxivi va devonxonasi hujjatlari.*

Birinchi guruhga oid tarixiy asarlarni yozilish sabablariga ko‘ra shartli ravishta ikki guruhga tasniflash mumkin: 1) saroy tarixchilarining asarlari; 2) tazkira janiridagi va mafkura tasirida yozilgan asarlar.

Birinchi guruhga oid tarixnavislik asarlardan Muhammad Yusuf Bayoniyning “Shajarai Xorazimshohiy” [Bayoniy, 177] asarini keltirishimiz mumkin. Asar o‘z ichiga Muhammad Rahimxon soniyning hukimronlik yillari va Asfandiyorxonning taxtga o‘tirish voqealarini o‘z ichiga qamrab olgan. Aslida kitobning avvalgi qismlari mavjud bo‘lib, afsuski, bizgacha etib kelmagan. Shuning uchun kitob 15-boptan

boshlangan. Kitobning ushbu qismi mazkur davrga xos anana *invokatsiya,* yaniy Allah nomini tilga olish bilan boshlagan. Undan so‘ng Muhammad Rahimxon taxtga o‘tirishidan boshlab voqealar izchil bayon qilinadi. Rus qo‘shinlarining xivani egallashi haqidagi voqealari tafsiloti keltirilar ekan, Qo‘ng‘irot, Xo‘jayli, Mang‘it va Qipchoq kabi shaharlarning birin ketin egallanishi aytiladi. Bayoniy Rus bosqinining asosiy sababi sifatida xon rus asirlarni topshirmaganligi bilan izohlaydi. Ammo Bayoniy voqealar tafsilotini bayon qilar ekan, aslida Xivani bo‘ysundirish Ruslarning azaliy rejasi bo‘lib, ushbu yo‘lda asirlar ishi bahona bo‘lib xizmat qilgani tushuniladi. Undan tashqari, O‘rta Osiyo xalqlarining azaliy o‘zaro ichki ixtiloflar, elatlararo mahalliychilik, tarafkashlik illatlari mazkur inqirozga sabab bo‘ldi. Millatlararo birlikning yo‘qligi rus askarlari uchun ham qulay imkoniyat bo‘ldi. Bayoniy Xiva egallangandan so‘ng Amudaryo bo‘limidagi Rossiya ma’muriyati tarafidan nazorat qilinishini ochiq izohlamagan bo‘lsa ham Amudaryo ma’muriyati topshiriqlarini bajarilish jarayonlarini keltirib o‘tadi. Masalan, Amudaryo hokimi Ivanov yavmutlarning to‘lamagan salg‘urtini to‘latishi, rusiya fuqarolarining tuyalarin qaytirish va ularni jazolash kibi buyruqlarinің ijrosi voqealarini keltiradi.

Undan tashqari Amudaryo hokimi Ivanov va Rossiya amaldorlari maslahati bilan Xivaga kasalxona, telegrafxona va boshqa inshoatlar qurilishi tarixini keltiradi.

Umuman olganda asar 1873-1914-yillardagi Xiva xonligining tarixi tafsilotlari orqali Amudaryo bo‘limi siyosiy jarayonlarini ko‘z oldimizga keltirishimiz va ma’lum ma’noda tasavvurimizni boyitishimizga xizmat qiladi.

Tasavvufga oid *tazkira* janiridagi asarlardan “Riyazuz zakirin” asaridir [Allohyor, 130]. Asar Allohyor Qudayberdi qalamiga mansub bo‘lib, asli Xorazmlik tasavvuf ahllaridan hisoblanadi. Musannif o‘z asarini ustozi Muhammad Zakir eshon ibn Muhammad Sharif eshonga atab yozgan. Asarda yirik tasavvuf nomoyondalari Xo‘ja Ahror Valiy, Sulton Uvays Qaraniy, Shayx Abbos Valiy va Abdulloh Norinjoniy kabi tasavvuf shayxlarining zikri ham keltirilgan. Shuningdek, XIX-asr oxiri Amudaryo bo‘limi va Amudaryo quyi oqimi bo‘ylaridagi tasavvuf shayxlarining shajarasi va qisqacha tarixi keltirilgan. Jumladan, Qutlug‘ xo‘ja eshon, Sirojuddin eshon, Muhammad Idris eshon, Atoulloh eshon, Jontemir eshon, Abdurasul oxun, Bahauddin eshon, Najim eshon va boshqa eshonlar haqida malumotlar berilgan. Umuman olganda asarda XIX-asr Janubiy orol bo‘liy xalqlari orasida tasavvuf talimotining tarqalishi va bunda Qutlug‘ xo‘ja eshonnin xizmatlari beqiyos ekanini ko‘rishimiz mumkin [Idrisov, 10]. Qo‘lyozma asar 1310–1313-hijriy yillarda (milodiy 1892-1895) yozilgan bo‘lib, oxiriga etkazilmagan.

H. Madaminovning «Xorazm tarixiga oid materiallar» asari [Madaminov, 609] o‘tkan asirning birinchi ellik yillik voqealarini o‘z ichiga qamrab oladi. Asarda ushbu yillardagi xalqning ijtimoiy ahvoli va turmush tarzi ochib berilgan. Ayniqsa, ilim-fan, talim tarbiya kabi masalalarga alohida e’tibor qaratgan. Amudaryo bo‘limiga oid siyosiy jarayonlar haqida to‘xtalar ekan, 1917-yillardagi jadid harakati namoyondalari bo‘lgan yosh xivaliklarning Amudaryo bo‘limi bilan aloqalari ijobiy tus olganini yozadi. 1917-yilda yosh xivaliklar harakati xonlikka qarshi qo‘zg‘alon ko‘targandan keyin, xon darhol mazkur harakatning oldini olish chorasini ko‘radi. Natijada, ayrimlari qo‘lga olinib, jazolanadi. Ayrimlari Amudaryo bo‘limiga qochib qutiladi. 1918-yilning 22-avgustida yana birlashkan yosh xivaliklar harakati Amudaryo bo‘limi ma’muriyati yordamida To‘rko‘lda inqilob tashkilotini tuzish maqsatida majlis o‘tkazadi. Majlista ezilgan xalqni bunday jabr-istamlardan qanday ozod qilish haqida fikir-mulohazalar va takliflar o‘rtaga tashlanadi. Xivani vayron qilgandan keyin Junaydxon 1919-yilda Amudaryo muzofoti tamon harakat etakchilarini yo‘q qilish uchun bir qancha askarlar jo‘natadi. Ammo Junaydxon o‘zi o‘ylagandek maqsadiga eta olmaydi. Xulosa qilib aytkanda, asarda Amudaryo muzofotining To‘rko‘l shahri inqilobiy-siyosiy jarayonlar va ularning oqibatlarining shohidi bo‘lganini ko‘rishimiz mumkin.

Ushbu turdagi asarlardan yana biri B.Safarovning ”Xorazm xonligiga tegishli tarixiy materiallar”dir [Safarov, 11645]. Mazkur asarda Amudaryo bo‘limiga tegishli bo‘lgan tabiiy-geografik sharoit, aholining turmush tarzi hamda hududda yuz bergan siyosiy jarayonlar haqida atroflicha malumotlar keltirilgan.

Ikkinchi guruhga kiruvchi manbalar – O‘zbekiston Respublikasi Milliy arxividagi Xiva xonlari arxivi I-125, O‘zMA I-907 fondlarda saqlanayotkan hujjatlar [O‘zMA, 907], Xiva davlat “Ichan-qala” tarixiy-memoriy muzey qo‘riqxonasida saqlanayotkan hujjatlar va O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotkan qo‘lyozma ayrim qozilik hujjatlar to‘plami kiradi.

Dissertatsiyaga aloqador tarixiy hujjatlarning o‘rin olgan mazkur davlat muassasalari va shaxsiy kollektsiyalar haqida qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

O‘zbekiston Respublikasi Milliy arxivi. Mavzuga oid tarixiy hujjatlarning asosiy qismi mazkur muassasa tarkibidagi Xiva xonlari arxivi I-125, O‘zMA I-907 va boshqa fondlarda saqlanayotkan hujjatlar o‘rin olgan. Mazkur fondlardagi yig‘ma jildlarda Amudaryo bo‘limi ma’muriy idoralariga tegishli ish yuritish va ijtimoiy masalalarga aloqador hujjatlaridan tashqari, 1873 yildan oldingi qoraqalpoqlar siyosiy va ijtimoiy turmushining turli sohalariga oid hujjatlarni ham o‘z ichiga olgan.

Ayniqsa, Xiva xonlari arxivi I-125 fondda o‘tkan XIX-asrning 30-yillaridan XX-asr boshlarigacha bo‘lgan davrni qamrab olgan. Fondda qoraqalpoqlar tarixiga oid 1300 ortiq turli hujjatlar [Жалилов, 7] joy olgan. Mazkur hujjatlarning deyarli barchasi arab yozuvi, eski o‘zbek (chig‘atoy) va forsiy tillarda yozilgan. Demak, qoraqalpoqlarning o‘z tili va deyalikti bo‘lishiga qaramay siyosiy va ma’muriy ishlarning barchasida eski o‘zbek (chig‘atoy) tilida ish yuritkanligini ko‘rishimiz mumkin.

O‘zMA I-907-fond Amudaryo bo‘limi kontseleriyasi fondi hisoblanadi. Bu fonda Amudaryo bo‘limidagi ma’muriy hujjatlar, yillik kirim-chiqim hisobotlari, savdo-sotiq, soliq va boshqa turdagi hujjatlar o‘rin olgan bo‘lib, aksari rus, malum qismlari arab alifbosida yozilgan.

Xiva davlat «Ichan-qala» tarixiy-memoriy muzey qo‘riqxonasi. Mazkur muassasada Xiva xonligi bilan Amudaryo bo‘limi o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar, jumladan, pochta, telegrafxona qurilishi, savdo masalasida savdogarlardan maxsulot turiga qarab boj solig‘i olinish tartibi [XDIQTMQQ, KP 3664] va boshqa masalalarda o‘zaro amaliy yordam ko‘rsatish haqidagi yozishmalar, xonlik va Amudaryo bo‘limi hududida ijtimoiy tartibni saqlash, irrigatsiya masalalarini o‘zaro kelishim asosida hal qilish kabi hujjatlar o‘rin olgan.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Amudaryo bo‘limining siyosiy-ma’muriy tarixini o‘rganishda mahalliy tarixiy asarlar, arxiv hujjatlari va qo‘lyozma manbalari muhim ilmiy ahamiyatga ega. O‘zMA I-125, I-907 fondlari hamda Ichan-qal’a muzey qo‘riqxonasida saqlanayotgan hujjatlar bo‘limning boshqaruv tizimi va siyosiy jarayonlariga oid qimmatli ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Mazkur manbalarni qiyosiy va manbashunoslik asosida tahlil qilish Amudaryo bo‘limining siyosiy-ma’muriy tarixini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar

1. Allohyor Qudayberdi. “Riyozuz zakirin”. Abdusalim Idrisovning shaxsiy fondi, №13. – Nukus: 2025. – B. 17–130.
2. Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. Қўлёзма манбалар асосида нашрга тайёрловчи Иқболой Адизова. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 177.
3. Идрисов А. Қарақум ийшанлары тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2023. – Б. 10.
4. Жалилов О. XIX–XX аср бошларидаги Қорақалпоқ тарихидан. – Тошкент: Фан, 1986. – Б. 7.

5. Madaminov H. Xorazm tarixiga oid materiallar. O‘zR MA I-125-fond, 1-ro‘yxat, 609-yig‘ma jild.
6. Safarov B. Xorazm xonligiga tegishli tarixiy materiallar. O‘zR FA ShI, №11645 raqamli qo‘lyozma.
7. O‘zbekiston Milliy arxivi. O‘zMA I-907-fond – Amudaryo bo‘limi kanselyariyasi hujjatlari.
8. Xiva davlat “Ichan-qal’a” tarixiy-me’moriy muzey qo‘riqxonasi (keyingi o‘rinlarda XDIQTMQQ), KP 3244, KP 3274, KP 3631, KP 3664.